

ХРАМОВЕ БУДІВНИЦТВО Й ОСВІТА НА ВОЛИНІ І ПОЛІССІ В XVIII-XIX СТ. ТА ВІДХОЖІ СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ

Анотація

В статті розглядаються унікальні практики та соціальні феномени, які пов'язувались із католицькими релігійними, культурно-освітніми традиціями та були представлені на території Волині й Полісся, що належать до цікавих з наукової точки зору фронтирних зон. Окремий аспект статті стосується мовних особливостей як регіону, так і лаборів, які мали відношення до збору коштів на храмове будівництво.

Ключові слова: Волинь, Полісся, храмове будівництво, освіта.

Історично територія Правобережної України належить до, так званих, фронтирних зон, на яких позначалися особливості культурних та політичних практик, пов'язаних із їх перебуванням у складі різних держав. Цей регіон має окремі історико-географічні частини, зокрема, Волинь, Полісся, які представляють цікаві випадки тривалого переплетіння відмінних релігійних, культурних та побутових практик. Католицизм, унійна церква, юдаїзм, православ'я, які в окремих випадках «розбавлялись» представленими на цих теренах протестантськими та старообрядницькими громадами, попри існуючі стереотипи, співіснували тут доволі мирно. Ці території мають відношення й до унікальних етнографічних груп, таких як поліщуки, а також до локальних соціальних феноменів, зокрема лаборів, які пов'язувались із збором коштів на храмове будівництво та виступають одним із об'єктів нашої розвідки.

Найбільш відоме дослідження лаборів, лаборства як явища, пов'язане з ім'ям білоруського етнографа, педагога, одного із ідеологів західнорусизму Ф. Ставровича [12]. Від середини XIX ст. з'явилась серія досліджень, присвячених етнічним та етнографічним особливостям різних регіонів імперії, й в цих роботах, попри властиве для них намагання довести історичність «руськості» окресленої території, зустрічаємо окремі сюжети, в яких знайшла відображення реальна релігійна та загальнокультурна ситуація. Перш за все, йдеться про дослідження

Г. Паулі [10], М. Кояловича [3-6], О. Пипіна [11]. Від початку 2000-х рр., завдяки поживленню краєзнавчих досліджень, з'являються окремі розвідки, присвячені історії населених пунктів та їх населенню, історії місцевих храмів та основних видів діяльності мешканців в різні історичні періоди [2, 8, 13].

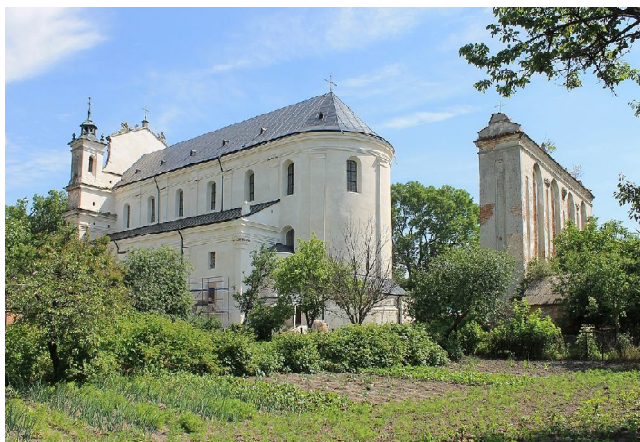
Штучність вибудованого образу консервативного, доволі забитого в дрімучих лісах та непрохідних болотах поліщука підважують відхожі промисли, які вже за своїм визначенням унеможливили замкнуте та ізольоване життя. До одного з таких належав і лаборський промисел. Він з'явився в часи Речі Посполитої, коли до лаборства заохочували польські власники окремих населених пунктів. Існують діаметрально протилежні трактування поняття «лаборь»: перше пов'язується із латинським терміном «*labor*» – праця, тобто працівники, робітники. Головний зміст діяльності та сфера заробітку лаборів – збір подаянь на будівництво храмів. Ходіння за подаянням ксьондзи називали «*труженичеством*» на користь церкви, а збирачів – труженниками. Від латинського слова *labor* (праця), утворилась пізніше назва всіх, хто промишляв «*испрашиванием* на Храм Божий» [12, с. 5]. Друге має відношення до української традиції, й характеризує «лобуря, лобуряку» як бездіяльну, ліниву людину. В таких підходах знайшли відображення властиві для католицької та православної церков, як і культур, з ними пов'язаними, ціннісні установки та практики, які або заохочувались, або засуджувались.

Лаборями називали мешканців містечок Оликі Дубенського повіту Волинської губернії та Янівки Кобринського повіту Брестської губернії. Перебування містечок в приватній власності польських магнатів та шляхтичів «середньої руки» після ліквідації Речі Посполитої лишалося елементом її територіально-адміністративної системи та культури. На території Російської імперії містечка складали частину «спадку» Речі Посполитої, статус яких на початку XIX ст. було встановлено урядом. Одночасно, їх збереження було характерною рисою середньовіччя, яка вступала в конфлікт із добою модерну, й вже відживала свої останні часи. В містечках домінувала торгівельна та промислова діяльність, яка була властива містам. Специфіка містечок, як особливого типу населених пунктів обумовлювалась тим, що їх мешканці вважались міщанами, але при цьому, однією із складових життєдіяльності залишалось землеробство.

Містечко Олика відоме як родовий маєток князів Радзивілів. Протягом тривало часу, від 1564 р. Олика мала статус міста, що підтверд-

жує надання їй цього року Магдебургського права. Але після Північної війни місто швидко занепадає. На початку XIX ст. Олику спустошили великі пожежі. Торгівельні центри поступово відсувались далі від кордонів, в цей період Олику заселяють не багаті євреї. Щодо етимології назви поселення, існує декілька версій, перша з яких пов'язана із професійною специфікою та одним із промислів, яким займалися мешканці містечка. Йдеться про плетіння волиняками личаків, головною сировиною для виготовлення яких було лико. Саме тут був найбільший «взуттєвий» базар, куди плетений товар ввозили звідусюди [8, с. 80]. Про колишнє значення поселення, як і результати діяльності лаборів, свідчать представлені тут унікальні пам'ятки архітектури.

Насамперед, це Колегіальний костел Святої Трійці, який було збудовано у 30–40 х рр. XVII ст. за проектом відомих архітекторів Бенедетто Моллі та Джованні Маліверна. Храм вважається визначною бароковою пам'яткою сакральної культури України першої половини XVII ст. Його визнано найкрасивішим римо-католицьким костелом на Волині. Костел зведений у стилі римського храму Іль-Джезу. Храм свого часу було пишно декоровано скульптурами святих (Войцеха, Станіслава, Павла) та різьбою у виконанні львівського скульптора Мельхіора Ампелі. В крипті колегіати розміщувалась усипальниця роду Радзивілів [14]. На сучасному етапі, за підтримки польської сторони відбуваються активні реставраційні роботи.

*Колегіальний костел Святої Трійці. Фото із відкритих джерел.
Суспільне надбання.*

*Костел святих Петра та Павла.
Фото із відкритих джерел.
Суспільне надбання.*

Відома Олика й іншими храмами, зокрема, костелом святих Петра та Павла, який було збудовано ще у XV ст., а також уніатською Стрітенською церквою, спорудженою в стилі бароко у 1784 р. На території містечка розташований й не менш цікава споруда світського характеру – Олицький замок, зведений у 1558 р. (у 2001 р. він внесений до переліку пам'яток архітектури національного значення).

Олицький замок. Фото із відкритих джерел. Суспільне надбання.

Вирізнялися досліджувані поселення і мовною специфікою. Звісно, це присутність польської мови їх власників та представників католицької церкви. Уявити життя типового містечка Правобережної України, в якому домінувало селянське населення, без польської, власне як і без мови ідиш, доволі складно. У «Волынских губернских ведомостях» від 17 вересня 1875 р. в розділі «Новини єврейського побуту» зустрічаємо таку репліку: «Зайдіть до будь-якої єврейської крамнички, вас зустрінуть на польсько-єврейському жаргоні» [7, с.4]. Селяни ж спілкувалися в обох випадках «малоросійським наріччям». До цієї поліфонії

додавалася ще одна мовна система, відома під назвою «лаборської гаврідні», до аналізу якої повернемось пізніше.

На прикладі мешканців названих поселень спробуємо відстежити найбільш цікаві складові життя не зовсім типових селян на культурному пограниччі. Не менший інтерес складають і механізми формування міфу «исконно русского», «глибоко православного населення», до якого долучалися російські історики та етнографи.

Містечко Янівка має декілька версій походження назви та представлення тут лаборського промислу. За одним із переказів, «янівські лабораторі були переселенцями із волинської Олики» [12, с. 3]. Вважається, що до 1465 р. на місці містечка Янівки існувало селище Порхово, яке придбав Луцький єпископ Ян Ласович та назвав на свою честь, перетворивши з часом селище в містечко. Назва «лабурь» поширювалась і на мешканців найближчого до Янова селища – Мотиль¹. За іншою версією, один із польських власників Янова мав маєтки поблизу Кам'янця-Подільського, на межі з Молдовою. За переказом, саме він переселив одного із збирачів до Янова, де той і поширив свій промисел. Ф. Ставрович згадував про те, що в Молдові та суміжною з нею Подільською губернією лабораторів називали лобурями. Заняття лаборством було спадковим, воно переходило від батька до сина, та як стверджував Ф. Ставрович, «накладало особливий відбиток на побут янівських селян та надало янівцям особливу, лише їм одним властиву фізіономію» [12, с. 8]. Ставрович Ф. наголошував на тому, що традиції, дотримання та здійснення ритуалів, властивих для янівців, підкреслювали їх автохтонність. Зокрема, весілля янівських селян проводилися за традиційними звичаями поліщуків та, як зазначав автор, «прибузьких руських» – кого саме мав на увазі автор, можемо лише здогадуватися. Однак, логічно припустити, що мова йшла про червонорусів, як традиційно іменували галичан та частину мешканців так званого малого Полісся або півночі Волині. Розвитку особливого лаборського промислу сприяли ряд факторів: брак землі, відсутність пасовищ, річок та інших сприятливих умов для сільськогосподарської діяльності. Важливе значення мала й свобода від панщини.

Лаборство складно віднести до доволі типових занять. А його кон-

¹ В цьому селищі у 1874 р. народився один із провідних діячів сіоністського руху, перший президент держави Ізраїль, Хаїм Вейцман (1949–1952 рр.).

фесійна різновекторність, (в XIX ст. вони долучались до збору коштів на будівництво православних храмів), перетворювала на цілком пограничне явище, тому не дивно, що довкола лаборів існувало чимало вигадок. Мешканці найближчих селищ та містечок доволі скептично ставилися до янівців. Лаборя вважали пройдисвітом, людиною, яка під маскою набожного мандрівника, приховувала свої користолобні цілі, для досягнення яких готова була обдурити та обійти будь-який закон. Дослідники підкреслювали високі інтелектуальні здібності лаборів, їх схильність до швидкого створення психологічного портрету співрозмовника. Вихід за межі традиційно обмеженого світу власного селища зробив янівців більш відкритими для сприйняття нового, зокрема, розуміння важливості освіти. Янівські селяни, на відміну від більшості сусідів, підтримували та заохочували навчання своїх дітей. Д. Бовуа згадує про функціонування в Олиці школи кармелітів [1, с. 238]. Результатом реалізації освітньої реформи в Російській імперії стала поява тут штатного народного училища. «У 1867–1868 рр. навчальному році в ньому навчалось 46 хлопчиків та 7 дівчаток» [12, с. 21].

Відмінною рисою лаборів Ф. Ставрович називав надзвичайну кмітливість. Облаштування господарства, особливості його введення, також руйнували традиційні стереотипи про забитість та невлаштованість поліщуків. «Всі будинки янівців побудовані за одним зразком. Це невеликі хати, довжиною 7 аршинів та шириною 6, з двома пропорційними вікнами з вулиці та двома з двору» [12, с. 22]. У своєму дослідженні Ф. Ставрович наводить детальні описи внутрішнього облаштування помешкань. Зокрема, згадується про дощату підлогу (на відміну від традиційної, глиняної у більшості селян протягом XIX ст., а частково й XX ст., безвідносно від регіону), пічок із трубами, (на відміну від поширеної на Волині та Поліссі традиції будувати хати курними). Стіл завжди вкритий білою скатертиною, якщо є ліжко в кімнаті, або знаходяться нари, на них завжди чисто та прибрано. У дворі завжди порядок та чистота. Садиба традиційно була дуже малою, однак, не дивлячись на це, завжди були сарай для коней та худоби, тік, сад, в якому росли 5–6 дерев, трохи землі лишалось під город. Все облаштовувалось мініатюрно, але дуже зручно та симетрично, все прибране та знаходиться на своєму місці. На току також проглядається розпорядча рука, та господарський толк» [12, с. 30].

Особливість лаборського промислу призвела до появи жаргону, який

перетворився на його невід’ємний елемент. Він являв собою приклад професійного діалекту, побудованого на унікальній системі символів. Ф. Ставрович відзначав, що всі лаборі говорили малоруським «наріччям». «В дорозі», саме так вони називали період, протягом якого займалися своїм традиційним промислом, спілкуючись один з одним, активно використовували лабоську «гавридню» [12, с. 19]. Згадується декілька типових слів із їх мови: хлюса – церква, Охвес – Бог, корх – священник, ставер – хрест. Дослідник наголошує на прямих запозиченнях із грецької мови. «На моє питання, звідки вони навчилися цій мові, один із старих людей відповів, що вони навчилися від руських, ймовірно за все, від офенів. Якщо це так, то між грецькими мандрівниками, руськими офенями та яновськими лаборями дійсно існує щось спільне» [12, с. 19–20].

Хоча Ф. Ставрович і висловлював припущення про вплив на формування цього жаргону руських офенів з їх «фенею», як видається, в цьому випадку, мова йде про подібність соціально-професійних груп. Також можемо припустити подібність кліматичних, природних умов Полісся та Володимирської губернії, які могли стимулювати розвиток дуже специфічних відхожих промислів. Поліщуки та володимирські селяни не мали значних земельних наділів через переважання боліт. Не сприяв особливим успіхам в сільському господарстві і доволі специфічний клімат зі значними опадами в літній період. Релігійна компонента позначилася на особливостях відхожих занять поліщуків та володимирців. Так, один із варіантів трактування поняття «офеня», який свого часу запропонував В. Даль – від давньогрецької «офенитися» – хреститися, тобто, офеня – «хрещений» [9]. У Володимирській губернії одним із видів спеціалізації офенів стало виготовлення та продаж ікон, як найдоступніших за ціною, так і дорогих. Свій товар вони розносили в найбільш віддалені частини імперії. Однак, основний зміст їх діяльності складала торгівля галантерейними товарами та дешевими книгами. Лаборі ж спеціалізувалися виключно на збиранні грошей на будівництво та ремонт храмів, причому, переважно католицьких.

Ще одне селище Поліської зони, Бездеж разом із мешканцями, як і у випадку із лаборями, не відповідало стереотипному сприйняттю поліщуків та особливостей їх життя. «Рідко хто із них не має пари коней та двох пар волів, кращі господарі мають і більше того. Сіра, довга, тонкої вовни свита, шапка чорного сукна з барашковими вставками, чоботи з

довгим голенищем, різко відрізняє бездежанина від найближчин сусідів» [12, с. 75].

Основним промислом бездежан, крім хліборобства, було візництво, пов'язане із перекупкою, причому вивозили товари досить далеко від своїх місць. «Бувають у Вільно, Гродно, інших містах Гродненської губернії, в Бердичеві. Ці мандри приносять їм суттєву матеріальну вигоду, одночасно сприяючи і підвищенню рівня розумового розвитку. Мешканці Бездежа дивляться на своїх сусідів, в особливості на мешканців болотистих місцевостей, зверхньо та весело жартують над їх незграбністю. Ті не лишаються у боргу, насміхаються над їх крутістю, яке межує із шахрайством» [12, с. 79]. Як і в Янівці, в Бездежі було училище, яке існувало більше 40 років. Навчальний заклад заснував власник селища, представник польської княжої родини Гедройців, останній представник якої, за висловом Ф. Ставровича, «старанний папіст та поляк». На початку XIX ст. він активно підтримував греко-католицьку церкву. Як і більшість польських аристократів, розумів роль освіти у збереженні культури, віросповідання. Користуючись величезними прибутками зі своїх маєтків, він не шкодував коштів для того, щоб підтримувати костел та початкову освіту. Ф. Ставрович назвав це «прищепленням польської науки» [12, с. 80]. У 1824 р. Гедройц влаштував першу школу. «Зібрав значну кількість селянських дітей, за допомогою місцевого ксьондза, якому доручили нагляд за школою, започаткував народну освіту в латинсько-польському дусі» [12, с. 80]. Звісно, що наявність подібних навчальних закладів ускладнювало виховання у православному «исконно русском» дусі, та підтримувало прихильність до елементів польської культури.

Підсумовуючи, зазначимо, що досліджувані історико-географічні зони Волині та Полісся, завдяки представленню тут протягом тривалого часу різних зразків політичної, релігійної культур породили цікаві соціальні феномени. Лаборі, бездежани та мешканці найближчих до Олики та Янова сіл та містечок руйнували загальне уявлення про селянську відсталість та забитість. Впливи католицької, греко-католицької церков та пов'язаних із ними освітніх практик мали помітні позитивні наслідки, які стимулювали «вихід» окремих категорій селян за межі традиційного ізольованого світу. Представлені на окресленій території зразки високої сакральної та світської архітектури (до створення яких безпосереднє відношення мали і лабораторі) стали втіленням епохи, яка відійшла у небуття, але залишила по собі яскравий слід.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк // Наукова та мовна редакція, вступне слово Н. Яковенко / Д. Бовуа – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Гулько Г., Томчук М. Комплекс костелу колегіатів у смт. Олика – унікальна пам'ятка сакральної архітектури // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 року, м. Ківерці – смт. Олика. Упоряд. Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силук. – Луцьк, 2017. – СС. 89-95.
3. Коялович М. Поездка в середину Белоруссии / М. Коялович – Б.м., 1887. – 17 с.
4. Коялович М. Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше / Коялович М. // Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к собранию документов. Напечатано по определению Археографической комиссии. – СПб: Тип. Эдуарда Прада. – 1865. – 123 с.
5. Коялович М. На этнической границе белорусского и малорусского племени / М. Коялович – М: Тип. Бахметьева, 1887. – 74 с.
6. Коялович М. Лекции по истории Западной России / М. Коялович – М: Тип. Бахметьева. – 1864. – 393 с.
7. Новини єврейського побуту // Волинські губернські відомості. 17 вересня 1875 р. – С. 4.
8. Осадчий Є. Олика – крізь століття / Осадчий Є. // Минувле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзивілі в історії Волині і України: Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луцьк, 2006. – С. 78-85.
9. Офеня // Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / авт.-сост. - В.И. Даль. – 2-е изд. – СПб. : Типография М.О. Вольфа, 1880–1882.
10. Паули Г.-Т. Этнографическое описание народов России / Г.-Т.Паули // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lib.rus.ec/b/189399/read>
11. Пыпин А. История русской этнографии / А.Пыпин. – Т. 3. Этнография малорусская – СПб: Тип. «Общественная польза», 1891. – 425 с.
12. Ставрович Ф. Опыт исторических и этнографических исследований о северо-западном крае / Ставрович Ф. – Вильна: Печатня А. Г. Сыркина. –1870. – 326 с.
13. Терський С. Олика: Історичний нарис. Львів. 2001. – 112 с.
14. Ołyka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1886. – T. VII. – S. 527–529.